

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

JOHN B. THOMPSON

Copyright © John B. Thompson 1995
First published in 1995 by Polity Press
in association with Blackwell Publishers Ltd.

Editorial office:
Polity Press
65 Bridge Street
Cambridge CB2 1UR, UK

ISBN 0-7456-1005-6 (pbk)

ISBN : 960 - 02 - 1239 - 2
Copyright@ : Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα,
Νικητορά 2, Αθήνα, Τηλ.: 3647616-7

DTP Services : PRESS LINE
Μάγερ 11, 104 38 Αθήνα
Τηλ.: 5244555 - 5221792

ΝΕΟΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

Πρόλογος - Εταιμέλεια
Νίκος Δεμερτζής

Μετάφραση
Γιώτα Καργαμπίνη - Νένα Σώκου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗΣ
ΑΘΗΝΑ 1999

μεσαιωνική Ευρώπη η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ήταν ένας κεντρικός θεσμός της συμβολικής εξουσίας κατέχοντας το συσσιαστικό μονοπώλιο της παρηνωνίας και διάχυσης των θρησκευτικών συμβόλων και της εγγράφξης θρησκευτικής πίστης. Μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας η Εκκλησία συνέχισε να παίζει ένα χαλαρό κανονιστικό πλαίσιο εργαθιζουοντας ένα σύστημα μοναστικών σχολείων που εξειδικεύονταν στην διδασχή της ανόγνωσης και στην μετάδοση θρησκευτικών γνώσεων. Κατά τα πρώτα στάδια σχηματισμού των Ευρωπαϊκών κλατών συνδρόπωνταν αρκετά συχνά συμμαχίες ανάμεσα στις θρησκευτικές και πολιτικές ελίτ. Επίσκοποι και ηγούμενοι βοήθησαν τους ηγούμενους να ελέγξουν το πεδίο κυριαρχίας τους και οι τελευταίοι εγκαθόνησαν την θρησκευτική αυθεντία για να διατηρήσουν και να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους⁶. Ο Παπισμός παίζει επίσης κάποια ρυθμιστική ρόλο και μια μορφή διατήρησης στις δικαστικές σχέσεις, συνδέοντας στον περιρρημό κάποιων ηγούμενων και στην διάτηρηση μιας εξουσιαστικής ισορροπίας. Καθώς όμως τα Ευρωπαϊκά κλάτη αποκτούσαν δύναμη και ανεπτυσσον τα δικά τους εξειδικευμένα συστήματα διοήησης, η Εκκλησία ωθούταν όλο και περισσότερο στο περιθώριο. Επιπλέον, με την εμφάνιση του Προτεσταντισμού τον δέκατο έκτο αιώνα θρηματιόθηκε το θρησκευτικό μονοπώλιο της Καθολικής Εκκλησίας. Η θρησκευτική αυθεντία γίνονταν όλο και περισσότερο αποστασιατική μέσα από μια πλάθωρα σεκτών που υιοθετούσαν διαφορετικούς τρόπους ζωής και διεκδικούσαν εναλλακτικές αναγνώσεις της αλήθειας των γραφών.

Ο καταμεριστισμός της θρησκευτικής αυθεντίας και η φθίνουσα επιρροή της στην πολιτική εξουσία συνοδεύτηκε παράλληλα από μια δεύτερη μετατόπιση: την σταδιακή επέκταση των κοσμικών συστημάτων γνώσης και μάθησης. Στον δέκατο έκτο αιώνα σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις σε επιστήμες όπως η αστρονομία, η βοτανολογία και η ιατρική. Οι αναδυό-

6. Βλ. Poggi, *The State*, σελ. 40 και Mann, *The Sources of Social Power*, σελ. 379.

μενοι αυτοί κλάδοι έδωσαν την αφορμή για την διαμόρφωση επιστημονικών σχολών σε όλη την Ευρώπη και εντέχθηκαν στα προγράμματα σπουδών των πιο φιλελεύθερων πανεπιστημίων. Καθώς η επιστημονική γνώση αποδεδειγμένα σταδιακά από την εμπειρία θρησκευτικών παραδόσεων τόσο και το εκπαιδευτικό σύστημα υπολογίζονταν έρχωρα από την Εκκλησία. Τα σχολεία και τα πανεπιστήμια προσαναολίζονταν όλο και περισσότερο προς την μετάδοση ενός φάσματος δεξιοτήτων και μορφών γνώσης, ένα μέγος μόνο των οποίων ήταν οι γνώσεις που αναφέρονταν στις Γραφές (και μάλιστα το μικρότερο), φυσικά, η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα ήταν πολύ περιορισμένη καθ' όλη την διάρκεια της πρώιμης νεοεπαιδευτικής. Οι φοιτητές ήταν σχεδόν αποκλειστικά γόννοι των αστικών ελίτ και μια μεγάλη πλειοψηφία του εργατικού πληθυσμού παρείμενε αναλφάβητη. Μόλις στο δέκατο ένατο αιώνα εισήχθησαν από πολλά Ευρωπαϊκά κλάτη ολόκληρα σμένα εκπαιδευτικά συστήματα, παρζέχοντας ένα εθνικά οργανωμένο πλαίσιο για την εγκόλπιση μιας σειράς βασικών ικανοτήτων, όπως η ανάγνωση σε μια τυποποιημένη εθνική γλώσσα.

Υπήρχε αστόσο και μια τρίτη σημαντική μετατόπιση της κοινωνικής οργάνωσης της συμβολικής εξουσίας που έχει προσηχθεί λιγότερο από τις άλλες δύο παρ' όλο που οι τελευταίες βασίζονταν σε κάποιο βαθμό σε αυτήν: πρόκειται για τη μετάτπιση από το χειρογράφο στην τυπογραφία και την συνακόλουθη εξέλιξη των βιομηχανιών των ΜΜΕ. Σε αυτήν την εξέλιξη θα αναφερθούμε στην συνέχεια.

Επικοινωνία, εμπροθυματοποίηση και η εμφάνιση της τυπογραφίας

Η εμφάνιση των βιομηχανιών των ΜΜΕ ως νέες βάσεις της συμβολικής εξουσίας σημειώνεται στο δεύτερο μισό του δέκατου πέμπτου αιώνα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι τεχνικές της τυπογραφίας που είχαν αρχικά αναπτυχθεί από τον Γουτεμβέργιο, διαδόθηκαν στα αστικά κέντρα ολόκλη-

θης της Ευρώπης. Τα τυπογραφικά πιεστήρια που στο μεγαλύτερο μέρος τους λειτούργησαν ως εμπροχικές επιχειρήσεις εμπνευστήσαν αυτές τις τεχνικές. Η επιβίωση και η επιτυχή τους εξαρτιόταν γενικά από την ικανότητα τους να εμπορευόνται αποτελεσματικά συμβολικές μορφές. Επιπλέον η ανάπτυξη των πρώτων πιεστηρίων ήταν μέρος της ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας στα τέλη του μεσαίωνα και στις αρχές της σύγχρονης Ευρώπης. Ταυτόχρονα αυτά τα πιεστήρια συνέστησαν νέες βάσεις συμβολικής εξουσίας οι οποίες αμφιταλαντεύονταν ανάμεσα στους πολιτικούς θεσμούς των αναδυόμενων εθνών-κράτων, από τη μία πλευρά, και εκείνων των θρησκευτικών θεσμών, από την άλλη, που διεκδικούσαν μια ορισμένη αυθεντία προκειμένου να ασκήσουν την συμβολική εξουσία. Η ανάπτυξη της τυπογραφικής βιομηχανίας σήμανε την ανάδυση νέων κέντρων και δικτύων συμβολικής εξουσίας που γενικά βρισκόταν έξω από τον έλεγχο της Εκκλησίας και του κράτους και τα οποία τόσο η Εκκλησία όσο και το κράτος επιχείρησαν να εμεταλλευτούν προς όφελος τους και κατά περιόδους να ελέγξουν.

Οι τεχνικές επνοήσεις που κατέστησαν δυνατή την ανάπτυξη της τυπογραφίας είναι γνωστές και εδώ θα αρκεστούμε σε μια σύντομη περιγραφή τους. Οι πρώτες μορφές χαρτίου και τυπογραφίας αναπτύχθηκαν στην Κίνα πολύ πριν διαδοθούν ευρέως στην Δύση⁽⁷⁾. Υφάσματα αποσυντίθονταν στις ίνες τους που μοιάζαν σε νερό και στην συνέχεια πιέζονταν σε χαρτί που το άφηναν να στεγνώσει. Ένα πιπέλο και μελάνη από αιθάλη χρησιμοποιούνταν για την εγχάραξη ενός επεξεργασμένου συστήματος ιδιογραμμάτων που περιλάμβανε αρκετές ε-

7. Βλ. Thomas Francis Carter, *The Invention of Printing in China and its Spread Westward* (New York: Ronald Press Company, 1955), Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, του.5: *Chemistry and Chemical Technology*, μέρος 1: *Paper and Printing* από τον T'sien Tsuen-Hsuei (Cambridge: Cambridge University Press, 1985). Βλ. επίσης Lucien Febvre and Henri-Jean Martin, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*, μετ. David Gerard (London: Verso, 1976), κεφ. 1.

κατορθώδες χαρακτήρες. Μέχρι τον τρίτο αιώνα μ.Χ. το χαρτί χρησιμοποιούνταν ευρέως σε όλη την Κίνα για γράψιμο και όχι μόνο. Οι τεχνικές κατασκευής χαρτίου διαδόθηκαν σταδιακά και προς τα Δυτικά και από τον όγδοο αιώνα και μετά μύλοι χαρτίου υπήρχαν στην Βαγδάτη και στην Δαμασκό. Αν και οι έμποροι έφεραν το χαρτί στην Ευρώπη, παραγωγή σε σημαντική κλίμακα ξεκίνησε εκεί από τον δέκατο τρίτο αιώνα. Κατά την περίοδο 1268-76 ο πρώτος Ιταλός μύλος χαρτίου εγκαταστάθηκε στο Fabriano. Μύλοι χαρτίου εμφανίστηκαν γρήγορα και σε άλλες Ιταλικές πόλεις όπως η Μπολόνια, η Πιάτσα και η Γένοβα. Η Ιταλία έγινε ο κύριος προμηθευτής χαρτίου για την υπόλοιπη Ευρώπη. Μέχρι τα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα το χαρτί χρησιμοποιούνταν σε όλη την Ευρώπη προσφέροντας ένα ελαφρύ, απαλή υφή και ετοιμαζόμενο μέσω εγχάραξης, που θα αποδεικνύονταν ιδανικό για την τυπογραφία.

Όπως το χαρτί έτσι και οι τεχνικές της τυπογραφίας αναπτύχθηκαν αρχικά στην Κίνα. Τα τυπογραφικά κελύφητα αναπτύχθηκαν σταδιακά μέσα από διαδικασίες τριψήμιχου και τυπώματος και κατά πόσα πιθανότητα χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά γύρω στο 700 μ.Χ. Βελτιωμένες μέθοδοι εμφάνισης και παραγωγής της δυναστείας των Sung (960-1280) και περιλάμβαναν μια πρώτη κλητύπη κλωνίων. Η επινόηση κλητύπου τύπου αποδίδεται συνήθως στον Pi Sheng, ο οποίος κατά την περίοδο 1041-8 χρησιμοποίησε τηλέ για να φτιάξει χαρακτικές που στη συνέχεια στερεοποιούνταν στην φωτιά⁽⁸⁾. Η μέθοδος τυπογραφίας με κλητά κλωνία αναπτύχθηκε περαιτέρω στην Κορέα από τις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα και μετά. Οι Κορεάτες ήταν οι πρώτοι που ανέπτυξαν ένα είδος κλωνίων από μέταλλο προσαρμοζόντας πιθανόν τις μεθόδους που αρχικά χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή νομισμάτων. Οι πολιτικές αρχές της Κορέας έδειξαν

8. Βλ. Carter, *The Invention of Printing in China*, κεφ. 22, Needham, *Science and Civilisation in China*, σελ. 201-3.

μεγάλο ενδιαφέρον για τα τυπογραφικά καλούπια, την τυπογραφία και την παραγωγή βιβλίων και εγκαθίδρυσαν το Υπουργείο Εκδόσεων που από τον δέκατο πέμπτο αιώνα ήταν υπεύθυνο για μια σημαντική παραγωγή τυπογραφικών υλικών. Παρ' όλο που δεν υπάρχουν άμεσες αποδείξεις για την μεταφορά των τυπογραφικών τεχνικών από την Κίνα και την Κορέα στην Ευρώπη, αυτές οι μέθοδοι μπορεί να διαδόθηκαν με την εξάπλωση των χαρτονομισμάτων, της τράπουλας και των τυπωμένων στην Κίνα βιβλίων καθώς και με την σταδιακή επέκταση του εμπόριου και των διπλωματικών συναλλαγών μεταξύ Ανατολής και Δύσης⁹⁾. Τα τυπογραφικά καλούπια άρχισαν να εμφανίζονται στην Ευρώπη στα τέλη του δέκατου τέταρτου αιώνα και τα τυπωμένα από αυτά βιβλία εμφανίστηκαν το 1409. Ωστόσο οι εξελίξεις που συνήθως συνδέονται με τον Γουτεμβέργιο διαφέρουν από τις αρχικές Κινέζικες μεθόδους σε δύο κύρια σημεία: την χρήση αλφαβήτου αντί των ιδεογραφικών χαρακτήρων και την επινόηση του τυπογραφικού πιαστηρίου.

Ο Johann Gutenberg, χημικός από το Mainz, άρχισε να πειραματίζεται με την τυπογραφία γύρω στο 1440¹⁰⁾. Η τεχνική των μεταλλικών καλουπιών ήταν αρκετά γνωστή στην Ευρώπη από τις αρχές του δέκατου πέμπτου αιώνα αλλά δεν είχε χρησιμοποιηθεί για τυπογραφικούς σκοπούς. Ο Γουτεμβέργιος ανέπτυξε μια μέθοδο αντιγραφής καλουπιών μεταλλικών γραμμάρων, με αποτέλεσμα να μπορούν να παραχθούν μεγάλες ποσότητες χαρακτήρων για την σύνθεση εκτεταμένων κειμένων. Προσάρμοσε επίσης το παραδοσιακό βιδωτό πιαστηρίο που ήταν γνωστό στην Ευρώπη από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. προκειμένου να παραχθεί τυπωμένα κείμενα. Χάρη σ' αυτόν τον συνδυασμό τεχνικών προόδους να συνταχθεί μια σειρά χαρακτήρων και να χρησιμοποιηθεί ως καλούπι. Στην συνέ-

9. Βλ. Carter, *The Invention of Printing in China*, κεφ. 19 και 24, Needham, *Science and Civilization in China*, σελ. 303-19.

10. Βλ. S.H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* (Harmondsworth: Penguin, 1974), σελ. 17 και Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σελ. 45.

χεια, μπορούσε να χυθεί μελάνι σε αυτό το καλούπι και να πιεστεί πάνω σε αυτό χαρτί με αποτέλεσμα το χαρτί να πάρει το αριστέλεσμα των χαρακτήρων. Παρ' όλο που οι τεχνικές λεπτομέρειες τελειοποιήθηκαν μεταγενέστερα, οι βασικές αρχές του πιαστηρίου του Γουτεμβέργιου παρήμεναν σε ισχύ για περισσότερα από τρεις αιώνες.

Μέχρι το 1450 ο Γουτεμβέργιος είχε αναπτύξει την τεχνική του αρκετά ώστε να μπορεί να την εκμεταλλευθεί εμπροδικά και μέχρι το 1455 λειτουργούσαν στο Mainz αρκετά τυπογραφικά εργοστάσια. Οι τεχνικές της τυπογραφίας διαδόθηκαν γρήγορα καθώς τυπογράφοι μετέφεραν τις ικανότητες και τον εξοπλισμό τους από την μία πόλη στην άλλη. Μέχρι το 1480 πιαστηρία υπήρχαν σε περισσότερες από εκατό πόλεις σε όλη την Ευρώπη και ένα ανθηρό εμπόριο βιβλίων είχε ξεκινήσει. Πόλεις στην Γερμανία και την Ιταλία έγιναν εξαιρετικά σημαντικά εκδοτικά κέντρα αλλά πιαστηρία υπήρχαν και στην Γαλλία, την Ολλανδία, την Αγγλία, την Ισπανία και αλλού. Η παραγωγή αυτών των πρώτων πιαστηρίων ήταν αξιοσημείωτη. Οι Febvre και Martin εκτιμούν ότι μέχρι το τέλος του δέκατου πέμπτου αιώνα είχαν παραχθεί τουλάχιστον 35.000 εκδόσεις και υπολογίζουν ότι κυκλοφορούσαν τουλάχιστον 15 ή 20 εκατομμύρια αντίτυπα¹¹⁾. Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός των χωρών στις οποίες αναπτύχθηκε η τυπογραφία ήταν λιγότερο από 100 εκατομμύρια και μόνο μια μειοψηφία μπορούσε να διαβάσει.

Τα περισσότερα από τα βιβλία -ή "incunabula" όπως ονομάζονταν-, που παραχθήκαν από τα πρώτα πιαστηρία ήταν στα Λατινικά και ένα μεγάλο ποσοστό αυτών (περίπου το 45%) ήταν θρησκευτικού περιεχομένου¹²⁾. Σε αυτά περιλαμβάνονταν

11. Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σελ. 186, 248-9. Οι εκτιμήσεις για πριν το 1500 αναφέρονται ότι ένα μέσο τυπογραφείο παράγανε 500 αντίτυπα ανά έκδοση. Τα νοήματα για τον δέκατο έβδομο αιώνα είναι ακόμα πιο εντυπωσιακά. Οι Febvre και Martin υπολογίζουν ότι με το ξύ του 1500 και 1600 παράχθηκαν γύρω στις 150000 με 200000 εκδόσεις. Υπολογίζοντας την μέση έκδοση με 1000 αντίτυπα, τον δέκατο έβδομο αιώνα παράχθηκαν 150-200 εκατομμύρια αντίτυπα (στο ίδιο, σελ. 262).

πολλές εκδόσεις των Γραφών (και στα Λατινικά και σε εθνικές γλώσσες) καθώς και βιβλία που προοφίζονταν για εκκλησιαστική χρήση και προσωπική προσυχή όπως τα Βιβλία των Ωρών. Τα πρώτα πειστήγια παρήγαν επίσης βιβλία χλαστικής και μεσαιωνικής φιλοσοφίας και θεολογίας και επιπλέον κείμενα για επιστημονικά και νομικά θέματα που προοφίζονταν πρωτίστως για μια πανεπιστημιακή πελατεία. Παράγοντας αυτά τα βιβλία τα πρώτα πειστήγια δημιούργησαν και επέκτειναν ένα εμπόριο που υπήρχε αρκετά πριν την εμφάνιση της τυπογραφίας. Καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα παράγονταν χειρόγραφα βιβλία από γραφείς που δούλευαν στις αίθουσες των μοναστηριών καθώς και από αντιγραφείς που εγγράζονταν με εξωτερική ανάθεση από βιβλιοεκδότες οι οποίοι προμήθευαν βιβλία σε πανεπιστημιακές σχολές και εκτελούσαν ιατρικές παραγγελίες⁽¹³⁾. Οι πρώτοι τυπογράφοι διέπνωσαν μια υπάρχουσα αγορά και ανέπτυξαν εξαιρετικά αποτελεσματικά μέσα για την διεύθυνση τους σε αυτή. Παρήγαν τυπωμένα βιβλία τα οποία στην αρχή έμοιαζαν αρκετά με τα αντιγραμμένα χειρόγραφα και πολλοί βιβλιοπώλες τα πωλούσαν ο ένας πάλι στον άλλο. Σταδιακά όμως η τυπογραφία παραγκωνήθηκε στην δραστηριότητα των γραφείων και των αντιγραφείων. Τα τυπωμένα βιβλία απέκτησαν τη δική τους χαρακτηριστική μορφή και εμφάνιση, οι χαρακτηριστές και η γραφή έγιναν πιο ομοιόμορφοι και η αγορά των βιβλίων επεκτάθηκε γρήγορα.

Τα πρώτα πειστήγια ήταν στην πλειοψηφία τους εμπορικές επιχειρήσεις οργανωμένες σύμφωνα με τις καπιταλιστικές αρχές. Οι τυπογράφοι έπρεπε να συγκεντρώνουν επαρκές κεφάλαιο για να αποκτήσουν τα μέσα παραγωγής-εγκαταστάσεις, πειστήγια, διαθέσιμα χρήματα για την τυπογραφία κ.λπ., και να εξασφαλίσουν το χαρτί και άλλα ακατέργαστα υλικά α-

12. Στο ίδιο, σελ. 249.

13. Βλ. Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, τόμ.1 και 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), σελ.12.

παράτητα για την παραγωγή βιβλίων. Μεγάλοι από τους πρώτους τυπογράφους είχαν αρκετή περιουσία ώστε να δημιουργήσουν μια δική τους επιχείρηση και να λειτουργήσουν αυτοτελειακά ως τυπογράφοι - εκδότες, μεξύνοντας το υλικό που ήπταναν και αναλαμβάνοντας τους οικονομικούς κινδύνους που συνεπρόγονταν κάτι τέτοιο. Άλλοι χρειάζονταν εξωτερική οικονομική στήριξη. Σε ορισμένες περιπτώσεις η στήριξη αυτή προέρχονταν από ιδιώτες χρηματοδότες, εκδότες και βιβλιοπώλες, που διάλεξαν το υλικό που θα τυπώνονταν και το ανέθεταν στους τυπογράφους. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις η ανάθεση γίνονταν από την Εκκλησία ή το κράτος για την παραγωγή λειτουργικών κειμένων και κυβερνητικών εκδόσεων. Σε όλη τη διάρκεια της νεωτερικής περιόδου οι περισσότεροι τυπογραφικοί οργανισμοί ήταν και παρέμειναν μικρές κλίμακας. Στο Παρίσι του δέκατου έβδομου αιώνα για παράδειγμα τα περισσότερα εργαστήρια διέθεταν λιγότερα από τέσσερα πειστήγια και δέκα εργάτες⁽¹⁴⁾. Εμφανίσθηκαν όμως και μεγαλύτεροι οργανισμοί. Ο Anton Koberger από την Νυρεμβέργη δημιούργησε έναν σημαντικό εκδοτικό οργανισμό που στις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα διέθετε 24 πειστήγια και περίπου 100 εργάτες, καθώς και ένα εκτεταμένο εμπορικό δίκτυο που περιλάμβανε τα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης. Ο Plantin από το Άντβερπ σχημάτισε συνδικατο εκδοτών το 1563 και δημιούργησε έναν μεγάλο και λογυρό εκδοτικό οργανισμό κερδίζοντας το μονοπώλιο στις πωλήσεις λειτουργικών κειμένων σε όλη την Ισπανό-ολλανδική Αυτοκρατορία⁽¹⁵⁾.

Οι τυπογραφικοί και εκδοτικοί οργανισμοί που έκαναν την εμφάνιση τους στις αρχές της σύγχρονης Ευρώπης ήταν τόσο πολιτιστικοί όσο και οικονομικοί θεσμοί. Αυτός ο διπλός τους χαρακτήρας αντικατοπτρίζονταν στην ιδιαίτερη αμείωσιμα

14. Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σελ. 126.

15. Στο ίδιο, σελ.125-6. Βλ. επίσης Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, σελ.408-9, 443-5.

που επικρατούσε σε πολλούς από τους πρώτους εκδοτικούς οίκους, οι οποίοι δεν ήταν μόνο επικριτές αλλά επιπλέον, τώπου συνάντησης για κληρικούς, φοιτητές και διανοούμενους. Ακόμη, το γεγονός ότι οι τυπογράφοι και οι εκδότες ασχολούνταν με την εμπροθευματοποίηση συμβολικών μορφών σήμαινε ότι οι σχέσεις τους με τις πολιτικές και θρησκευτικές αρχές ήταν ταυτόχρονα πολύ σημαντικές και εξαιρετικά δύσκολες. Η εμφάνιση της τυπογραφικής βιομηχανίας δημοσίευσε νέα κέντρα και δίκτυα συμβολικής εξουσίας, τα οποία στηρίζονταν πρωτίστως πάνω στις αρχές της εμπροδικής παραγωγής και που για αυτό το λόγο ήταν σχετικά ανεξάρτητα από την πολιτική και συμβολική εξουσία που ασκούσε η Εκκλησία ή το κράτος. Τόσο η Εκκλησία όσο και το κράτος επικείμενη να χρησιμοποιήσουν αυτή τη δημιουργημένη βιομηχανία για τους δικούς τους σκοπούς αναθέτοντας της την παραγωγή κωδωνητικών εγγράφων, εγκυκλίων και κανονισμών καθώς και πιο εκτεταμένα έργα. Η δυνατότητα τους όμως να ελέγξουν την παραγωγή των τυπογράφων και ως εκ τούτου να καθοδηγήσουν τα νέα αυτά κέντρα συμβολικής εξουσίας, περιορίστηκε με διάφορους τρόπους.

Στα πρώτα χρόνια της τυπογραφίας η Εκκλησία υποστήριξε θερμά την ανάπτυξη νέων μεθόδων της αναπαγωγής κειμένων. Ο κλήρος ανέθεσε στους τυπογράφους την προμήθεια λειτουργικών και θεολογικών έργων και πολλά μοναστήρια τους προσκάλεσαν στις εγκαταστάσεις τους. Η Εκκλησία όμως δεν μπορούσε να ελέγξει τις δραστηριότητες των τυπογράφων και των βιβλιοπωλών στον ίδιο βαθμό που είχε ασκήσει την επιτροπή της στις δραστηριότητες των γραφών και αντιγραφών. Υπήρχαν τόσες πολλές τυπογραφικές εταιρείες και εργαστήρια ικανά να παράγουν και να διανέμουν κείμενα σε μια τέτοια κλίμακα που η Εκκλησία δεν μπορούσε να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο. Στα τέλη του δέκατου πέμπτου και στις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα έγιναν αρκετές απόπειρες από την Εκκλησία -συνχνά σε συνεργασία με τις κοσμικές αρχές- για να ελεγχθούν τα τυπωμένα υλικά⁽¹⁶⁾. Το 1485 ο αρχιεπίσκοπος Berthold του Mainz ζήτησε από το δημοτικό συμ-

βούλιο της Φρανκφούρτης να εξετάσει τα βιβλία που εκπίθονταν στο πανηγύρι του Lenten και να βοηθήσει την Εκκλησία να ελέγξει τα ηθικώς επιβλαβή έργα. Το 1501 ο Πάπας Αλέξανδρος ο VI επικείμενη να εγκαθιδρύσει ένα πιο αυστηρό και καταπιεστικό σύστημα λογοκρισίας απαγορεύοντας την εκκτύπωση κάθε βιβλίου χωρίς την προηγούμενη έγκριση της εκκλησιαστικής εξουσίας. Καθώς ο αριθμός των απαγορευμένων βιβλίων αυξάνονταν η Εκκλησία συνέταξε τελικά το Index librorum prohibitorum, που διακηρύχθηκε για πρώτη φορά το 1559 και παρήκρινε σε ισχύ για περίπου τετρακόσια χρόνια συνεχώς αναθεωρούμενο. Παρά' όλο όμως που οι παρεμβάσεις των θρησκευτικών και πολιτικών αρχών ήταν πολύάριθμες στα τέλη του δέκατου πέμπτου και δέκατου έκτου αιώνα, ήταν περιορισμένης επιτυχίας. Οι τυπογράφοι βρήκαν αμείητους τρόπους να αποφεύγουν την λογοκρισία και τα απαγορευμένα βιβλία στην μία πόλη ή περιοχή συχνά τυπώνονταν σε άλλη και μεταφέρονταν λαθραία από εμπόρους και πλανόδιους. Η λογοκρισία προκάλεσε ένα πρωτοφανές εμπόδιο απαγορευμένων βιβλίων.

Οι δυσκολίες που υπήρχαν στην προστάθεια ελέγχου του εμπόρου των τυπωμένων υλικών καταδεικνύονται από την Μεταρρύθμιση. Το γεγονός ότι οι νέες τεχνικές της τυπογραφίας διαδιδάσκονταν ουσιαστικά γόλο στην διάδοση των ιδεών του Λούθηρου και των άλλων μεταρρυθμιστών, δεν μπορούέ να αμφισβητηθεί⁽¹⁷⁾. Οι Ενετήντα Πέντε Θέσεις του Λούθηρου, που αρχικά θυροκολλήθηκαν στην εκκλησία του Augustinian στο Wittenberg στις 31 Οκτωβρίου του 1517, μεταφράστηκαν προθύ σύντομα σε τοπικές διαλέκτους, τυπώθηκαν σε φυλλάδια και διανεμήθηκαν σε όλη την Ευρώπη. Υπολογίζεται ότι οι Θέσεις ήταν γνωστές μέσα σε δεκατέντε μέρες σε όλη την Γερ-

16. B. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, σελ.260-72 και Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σελ. 244-7, 297.

17. Για τη σχέση μεταξύ τυπογραφίας και Μεταρρύθμισης, βλ. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, κεφ.4, Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σελ.287-319.

μηνία και σε όλη την Ευρώπη μέσα σε ένα μήνα⁽¹⁸⁾. Τα κηρύγματα και τα θρησκευτικά φυλλάδια του Λούθηρου εκδόθηκαν σε πολυάριθμες εκδόσεις και ήταν εξαιρετικά δημοφιλή. Το φυλλάδιο του Στήν Χριστιανική Ηθική του Τεξιανικού Έθνους εκδόθηκε στις 18 Αυγούστου του 1520 και είχε πουλήσει 4000 αντίτυπα μέσα σε τρεις εβδομάδες ενώ μέχρι το 1522 είχαν εμφανιστεί 13 διαφορετικές εκδόσεις⁽¹⁹⁾. Δεν άργησαν να εκδηλωθούν σε διάφορες πόλεις και κούρτη προσηλυτισμικές να καταληφθούν οι σχετιζόμενοι με την Προτεσταντική επανάσταση στην Βιβλιογραφία. Ο πατριάρχης καταδίκασε τα έργα του Λούθηρου και οι μονάρχες εξέδωσαν διατάγματα διατάσσοντας το κλείσιμο των βιβλίων του. Στην Γαλλία, για παράδειγμα, βασιλικό διάταγμα της 18ης Μαρτίου του 1521 διέταξε το κλείσιμο να διασφαλίσει ότι κανένα έργο δε θα εκδίδονταν αν δεν έφερε την σφραγίδα του Πανεπιστημίου του Παρισιού, και στις 13 Ιουνίου 1521 το κοινοβούλιο απαγόρευσε την έκδοση και πώληση των θρησκευτικών έργων που δεν είχαν προηγουμένως εγκριθεί από την Πανεπιστημιακή Σχολή της Θεολογίας⁽²⁰⁾. Όμως τα διατάγματα και οι απαγορεύσεις είχαν περιορισμένο αποτέλεσμα. Πολλοί τυπογράφοι μετακόπησαν σε πόλεις ακριβώς έξω από τα Γαλλικά σύνορα όπως το Άντεβρ, το Στρασβούργο και η Βασιλεία και εκεί τύπωναν υλικό για παράνομη εξαγωγή στη Γαλλία. Μεγάλες ποσότητες τέτοιου υλικού παράγονταν και εξαγόταν λαθραία στη Γαλλία από εμπόρους και γυρολόγους. Εμπανίστηκαν παράνομοι οργανισμοί που ειδικεύονταν στην διανομή απαγορευμένων βιβλίων. Και νέες απόπειρες έγιναν μετά την "υπόθεση des

18. Βλ. Margaret Aston, *The Fifteenth Century: The Prospect of Europe* (London: Thames and Hudson, 1968), σελ. 76, "Κάνοντας για τον Λούθηρο αυτό που είχαν κάνει οι αντιγράφοι για τον Wycliffe", αναφέρει η Aston, "τα τυπογραφεία μετακόπησαν το πρέθιο των επικουριών και γένησαν μια διεθνή διαμάχη". Ήταν μια επανάσταση."

19. Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σελ. 291.

20. Στο ίδιο, σελ. 197.

placards", το 1534, προκειμένου να παταχθεί το εμπόριο απαγορευμένων έργων, και ο Φραγκίσκος ο Ι' διέταξε μια σειρά θεματικών εκτελέσεων κατά τις οποίες τυπογράφοι και βιβλιοπώλες θανατώθηκαν στην πυρά. Το εμπόριο παρ' όλα αυτά συνεχίστηκε. Υπήρχαν πάρα πολλά πειστήρια και πάρα πολλοί τσούροι μεταφορές των βιβλίων από τα σύνορα για ναμπούσει το εμπόριο να ελεγχθεί αποτελεσματικά από παπικά ή βασιρικά διατάγματα.

Αν η τυπογραφία ως μέσο συνέβαλε στην διάδοση του Προτεσταντισμού και την κατάρτηση του Χριστιανισμού είχε επιπέδον ομιλητικές συνέπειες και σε άλλες όψεις της σύγχρονης Ευρωπαϊκής κουλτούρας στην πρώιμη φάση της. Παρ' όλο που το μεγαλύτερο μέρος των παραγόμενων βιβλίων από τα πηδύματα πειστήρια ήταν θρησκευτικού χαρακτήρα, το έργο κλασικών συγγραφέων -όπως ο Βιργίλιος, ο Οβίδιος, ο Κικέρων και άλλοι- τυπώθηκε σε πολλαπλές εκδόσεις. Η αυξανόμενη διάδοση κλασικών κειμένων διευκόλυνε και ταυτόχρονα αποτέλεσε το ερέθισμα για την αναβίωση του ενδιαφέροντος για την αρχαιότητα που στην Ιταλική βιβλιογραφία είχε δημοδογήσει από τον δωδέκατο αιώνα. Η διάδοση του Ιταλικού ομιλητισμού στην βόρεια Ευρώπη οφείλεται χωρίς αμφιβολία κατά ένα μεγάλο μέρος στον διαμεσολαβητικό ρόλο των τυπογράφων, των εκδοτών και των μεταφραστών⁽²¹⁾. Το μέσο της τυπογραφίας έδωσε την δυνατότητα στους λόγιους να επιχειρήσουν την οριστική καταγραφή και την κανονοποίηση των κειμένων της αρχαιότητας σε μία έκδοση που θα ήταν ασφάλιστη αν το κάθε κείμενο έπρεπε να αντιγράφεται με το χέρι⁽²²⁾. Οι λόγιοι αφιερώθηκαν στην προετοιμασία κριτικών εκδόσεων των κλασικών έργων τα οποία στην συνέχεια αποτελούσαν την βάση της ανασταγωγής. Εξαιτίας της ανασταγωγικής και διασωστικής δύναμης της τυπογραφίας το έργο των quattrocento ομιλητιστών είχε τη δυνατότητα να είναι κάτω παραστάτων από μια

21. Βλ. Peter Burke, *The Renaissance* (London: Macmillan, 1987), σελ. 46-7.

22. Βλ. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, σελ. 181.

εγγύθια και εφημέρη αναβίωση του ενδιαφερόμετος για την κλασική σκέψη.

Το μέσο της τυπογραφίας έκανε επίσης ευκολότερη τη συγέντρωση και διάχυση στοιχείων σχετικά με τον φυσικό και κοινωνικό κόσμο και την ανάπτυξη καθορισμένων συστημάτων κατηγοριοποίησης, αναπαράστασης και πρακτικής. Μερικά από τα πρώτα τυπογραφικά εξειδικεύθηκαν στην παγωγή κειμένων ιστορικής, αντομικής, βοτανικής, αστρονομίας, γεωγραφίας, μαθηματικών κ.λπ., συνεργαζόμενα στενά με πανεπιστημιακούς καθηγητές και σχολές για την προετοιμασία επιστημονικών έργων. Η τυπογραφία δημούργησε μια νέα γοή θεοποιημένων, πινάκων, χαρτών και θεωριών που μπορούσαν να αναφερθούν και να συζητηθούν από λόγιους σε ολόκληρη την Ευρώπη⁽²³⁾. Τα πρώτα πιστήγια τύπωναν επίσης πολλά έργα εγκυκλοπαικτικής επιστήμης, πρακτικών εργασιδίων και αλμάνακ, που σημείωναν μεγάλους αριθμούς πωλήσεων. Τα αλμάνακ περιείχαν, ανάμεσα στα άλλα, καθορισμένους πίνακες για την καταχώρηση τιμών διαφόρων αγαθών, για τη μεταστροφή μόνων βάρους, μέτρησης και νομισματικών συστημάτων, για τον υπολογισμό αποστάσεων και ωρών ταξιδιού κ.λπ. και χρησιμοποιούνταν ευρέως από εμπόρους και επιχειρηματίες προοφροντάς τους ένα κοινό πλαίσιο για την διεξαγωγή του εμπόρου πέδα από τα όρια της άμεσης εντοπότητάς τους. Τα πρακτικά εργαζιδια και τα βιβλία συμπεριφοράς προσέφεραν οδηγίες πάνω σε μια μεγάλη κλίμακα δραστηριοτήτων, από τους τρώπους συμπεριφοράς, ήθη και κανόνες ομιλίας* έως μεθόδους επιχειρηματικής πρακτικής. Το *De Civitate Morum Puerilium* του Έδουαρου που καθόριζε έναν κώδικα τρώπων συμπεριφοράς και προσέφερε οδηγίες για την διαπαιδαγώγη-

23. Για τη σχέση μεταξύ τυπογραφίας και επιστημονικής επανάστασης, βλ. στο ίδιο, κεφ. 5-8.

* Σε ντοκουμέντα αυτής της κατηγορίας σημείχθηκε άλλωστε και ο Norbert Elias για την συγγραφή του κλασσικού του βιβλίου *The Civilizing Process*, το οποίο έχει πρόσφατα κυκλοφορήσει και στα ελληνικά από τον εκδοτικό οίκο Δαξάνδρα (Σημ. τ. Επιμ.).

ση των παιδιών, γνώρισε τρωμερή επιτυχία. Εκδόθηκε για πρώτη φορά στην Βαυλία το 1530 και υπολογίζεται ότι κυκλοφορούσαν τουλάχιστον 47.000 αντίτυπα μέχρι το 1600. Μεταφράστηκε σε πολλές τοπικές διαλέκτους και εμφανίστηκαν πολλές απομιμήσεις και λογοκλοπικές εκδόχες⁽²⁴⁾.

Ποιοι διάβαζαν τα βιβλία που παράγονταν από τα πρώτα πιστήγια; Ποια ήταν η κοινωνική σύνθεση του πρώτου αναγνωστικού κοινού; Οι κύριοι αναγνώστες των βιβλίων που παρήγαν τα πρώτα πιστήγια ήταν χωρίς αμφιβολία οι μορφωμένες αστικές ελίτ, συμπεριλαμβανομένων των κληρικών, των λόγιων και φοιτητών, των πολιτικών ελίτ και της ανερχόμενης εμπροχικής τάξης. Είναι όμως πολύ πιθανόν ότι τα βιβλία διατίθονταν και διαβάζονταν από μια σημαντική και αυξανόμενη μεζίδα των αστών επιχειρηματιών και εμπόρων. Παρά το γεγονός ότι τα στοιχεία για τα ποσοστά αλφαριθμητισμού στην πρώτη μιση φάση της σύγχρονης Ευρώπης είναι αποσταματικά και αβέβαια, υπάρχουν κάποια στοιχεία που υποδεικνύουν ότι υπήρχε σχετικά υψηλό ποσοστό αλφαριθμητισμού σε συγκεκριμένες ομάδες επιχειρηματιών όπως οι φαρμακασοιοί, οι γιατροί, οι τυπογράφοι, οι ζωνγράφοι, οι μουσικοί και οι εργάτες μετάλλου⁽²⁵⁾. Τα βιβλία διατίθονταν προς πώληση στα εμπόρικά μαγαζιά και στους πάγκους της αγοράς και τα μικρότερα κτηνότερα βιβλία -όπως εκείνα της λεγόμενης "Μπλέ Βιβλιοθήκης", είναι σχεδόν σίγουρο ότι μπορούσαν να αγοραστούν από τους εργάτες και τους επιχειρηματίες⁽²⁶⁾. Σε ποιο βαθμό τα βιβλία ήταν μέσα στις επιδιώξεις αυτών των στρώμων και αν

24. Στο ίδιο, σελ. 430.

25. Βλ. Natalie Zemon Davis, "Printing and the People", στο έργο της *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford: Stanfords University Press, 1975), σελ. 210. Για μια γενική θεώρηση της λογοτεχνίας στις αρχές της νεωτερωτικής Ευρώπης, βλ. Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondsworth: Penguin, 1969) και R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500-1800* (London: Longman, 1988).

26. Βλ. Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (London: Temple Smith, 1978), σελ. 253-4.

διαβάζονταν από αυτούς, είναι πολύ δύσκολο να καθοριστεί με κάποια ακρίβεια. Οι έρρευτες οικιακών ειδών που κληροδοτούνταν μετά θάνατον υποδεικνύουν ότι στις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα στην Γαλλία οι περιουσιότεροι τεχνίτες δεν είχαν βιβλία όταν πέθαναν²⁷. Είναι ωστόσο αρκετά πιθανόν ότι πολλά άτομα αγοράζαν και διάβαζαν βιβλία και μετά τα πούλουσαν πάλι ή δανείζονταν βιβλία από άλλους. Τα βιβλία μπορούσαν να μεταπωληθούν σχετικά εύκολα και -εκτός από τα βοηθητικά/εγκυκλοπαιδικά έργα όπως η Βίβλος ή τα Βιβλία των Δογών-, θα πρέπει να υπήρχαν πολύ λίγα κίνητρα για άτομα μέτριας οικονομικής κατάστασης για να τα συλλέξουν.

Το ποσοστό αλφαριθμητικού ήταν σχετικά χαμηλό σε διάφορα τμήματα του αστικού πληθυσμού όπως οι γυναίκες, τα παιδιά και οι ανειδίκευτοι εργάτες, αλλά και της αγροτικής τάξης, που συνιστούσε τον μεγάλο όγκο του πληθυσμού στην πρωτομια φάση της σύγχρονης Ευρώπης. Δεν συνδέεται ωστόσο ότι τα άτομα από αυτές τις ομάδες έμεναν ανεπιτήδευστα από τον κόσμο της τυπογραφίας. Οι χαμηλού κόστους εκδόσεις, τα ημερολόγια και άλλα τυπωμένα υλικά διανεμόνταν στην επαρχία από τους γυρολόγους που μετέφεραν τα εμπροσθιμάρτα τους από χωριό σε χωριό και τα διέθεταν προς πώληση²⁸. Επιπλέον, είναι πιθανόν ότι σε κάποιες περιπτώσεις τα βιβλία διαβάζονταν φωναχτά ανάμεσα σε ομάδες ατόμων που είχαν συγκεντρωθεί για κάποιο λόγο. Σε αυτές τις περιπτώσεις μπορεί να συμπληρωμαζόνταν οι καθημερινές συγκεντρώσεις της οικογένειας και των φίλων, ειδικές γιορτές και πανηγύρια καθώς και συλλογικές ειδικών αναγνωστικών ομάδων, όπως οι μουσικές Ποδοστρατιδικές συνθέσεις που γίνονταν για να διαβασθεί και να συζητηθεί η Βίβλος²⁹. Εξαιτίας της πρακτικής της φωναχτής ανάγνωσης το κοινό των τυπωμένων υλικών ή-

27. Davis, "Printing and the People", σελ. 211.

28. Βλ. Laurence Fontaine, *Histoire du colportage en Europe, XVe-XIXe siècle* (Paris: Albin Michel, 1993).

ταν αρκετά μεγαλύτερο από τη σχετικά περιορισμένη ομάδα των ατόμων που είχαν τη ικανότητα να διαβάσουν. Τα βιβλία και τα άλλα κείμενα ενσωματώθηκαν στις λαϊκές παραδόσεις που ήταν πρωτίστως προφορικές. Στραδικά δε μόνο η τυπογραφία μετέτρεψε το περιεχόμενο των παραδόσεων αυτών καθώς και το μοντέλο μετάδοσης τους.

Καθώς το αναγνωστικό κοινό επεκτεινόταν κατά τη διάρκεια του δέκατου έκτου αιώνα, ένα ολόένα αυξανόμενο ποσοστό των βιβλίων τυπώνονταν σε τοπικές γλώσσες και όχι στα λατινικά. Οι τυπογράφοι, οι εκδότες και οι συγγραφείς άρχισαν να προσανατολίζουν την παραγωγή τους όλο και περισσότερο να προσανατολίζονται εθνικό κοινό που διάβασε σε τοπικές-εθνικές γλώσσες όπως τα Γερμανικά, τα Γαλλικά και τα Αγγλικά³⁰. Η ολόένα και αυξανόμενη χρήση των γλωσσών αυτών έδωσε το έδαφος να ολογοποιηθούν ακόμα περισσότερο * . Πολλά λεξικά και βιβλία γραμματικής παρήχθησαν με σκοπό την κανονοποίηση της ορθογραφίας του λεξιλογίου και της γραμματικής. Άρχισαν να αναδύονται εθνικές παράδοσεις στην λογοτεχνία και να αποκτούν έναν ξεχωριστό χαρακτήρα. Τα Λατινικά εξακολουθήσαν να χρησιμοποιούνται ως η επιστημονική και διπλωματική γλώσσα, καθώς και ως η επίσημη γλώσσα της Καθολικής Εκκλησίας σε όλη τη διάρκεια του δέκατου έκτου και δέκατου έβδομου αιώνα. Με το τέλος

29. Βλ. Davis, "Printing and the People", σελ. 213-14, Roger Chartier, "Figures of the "Other": Peasant Reading in the Age of Enlightenment", στο έργο του *Cultural History: Between Practices and Representations*, μετ. Lydia G. Cochrane (Cambridge: Polity Press, 1988), σελ.151-71. Βλ. επίσης Roger Chartier, "Leisure and Sociability: Reading Aloud in Early Modern Europe", στο Susan Zimmerman and Ronald F. E. Weissman (επιμ.), *Urban Life in the Renaissance* (Newark: University of Delaware Press, 1989), σελ. 105-20, και Robert Darnton, "History of Reading", στο Peter Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge: Polity Press 1991), σελ. 140-67.

30. Febvre and Martin, *The Coming of the Book*, σελ. 319-22.

* Και να καταστούν έτσι με το καιρό επίσημες γαυρές εθνικές γλώσσες (Στηλ.τ.Επιμ.)

όμως του δέκατου έβδομου αιώνα σε πολλά γλωσσικά περιβάλλοντα και στα περισσότερο μέγη της Ευρώπης τα Λατινικά είχαν δύοσε τη θέση τους σε μια ποιητικά εθνικών γλώσσων³¹. Για κάποιο διάστημα τα Ιταλικά ήταν η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν πιο πολύ στην επιστημονική και διδακματική ζωή παρόλο που δεν ασόκησαν ποτέ την θέση υπερχογής που κατείχαν τα Λατινικά. Δεν ήταν παρό στο εικοστό αιώνα που τα Αγγλικά αναδύθηκαν ως η νέα lingua franca της διεθνούς παγκόσμιας στην προαγματικότητα, επικοινωνίας.

Η παρακμή των Λατινικών και η άνοδος των εθνικών γλώσσων ήταν μια διαδικασία που προωθήθηκε εν μέγει από την τυπογραφική βιομηχανία αλλά ταυτόχρονα είχε συνέπειες που ξεπερνούσαν αρκετά αυτή την βιομηχανία ως τέτοια. Ήταν μια διαδικασία που συνυφάνθηκε με σύνθετους τρόπους με την μεταβαλλόμενη θέση της Εκκλησίας και με την ανάπτυξη και εδραίωση των εθνών-κρατών. Όσο η Καθολική Εκκλησία εξακολουθούσε να θεωρεί τα Λατινικά ως την επίσημη γλώσσα της και να απαγορεύει την χρήση των εθνικών γλωσσών, ένα ολόένα και μεγαλύτερων διαστάσεων γλωσσικό φράγμα αναπτύσσονταν ανάμεσα στον καθολικό κόσμο και το λαϊκό πληθυσμό. Ο κλήρος γίνονταν πιο ασόμακος, η λειτουργία φαινονταν πιο εσωτερική και η αυθεντία της Εκκλησίας -που ήδη αντιμετώπιζε ένα ισχυρό πλήγμα από την επιτυχηία του Προτεσταντισμού-, καθίστατο πιο ευάλωτη στην κριτική. Από την άλλη μεριά, στις χώρες που ήταν βασικά Προτεσταντικές, οι ενδοσεις της Βίβλου και των άλλων θρησκευτικών και λειτουργικών κειμένων σε τοπικές διαλέκτους, έπαιξαν έναν καθοριστικό ρόλο στην εγκαθίδρυση μιας σχετικά ομοιομορφης και γενικά ασόδεκτης εθνικής γλώσσας. Ο ίδιος ο Λούθηρος επέδωξε να εγκαταλείψει την τοπική του διάλεκτο, αυτή της Κό-

31. Παρά την παρακμή τους, τα Λατινικά δεν εξαφανίστηκαν ασότομα: σε ορισμένες περιπτώσεις η γλώσσα μιλούνταν και γράφονταν ακόμα και στον δέκατο ένοτο και εικοστό αιώνα. Βλ. Peter Burke, "Heu Domine, Adsumt Turrae": A Sketch for a Social History of Post-Medieval Latin, στο έργο του *The Art of Conversation* (Cambridge: Polity Press, 1993), σελ. 34-65.

τω Σαξονίας, και να υποθετήσει μια γλώσσα που θα ήταν άμεσα κατανοητή σε όλα τα Γερμανικά εδάφη.

Η αυξανόμενη σημασία της γλώσσας συνδέονταν επίσης με την ανάπτυξη και την εδραίωση των εθνών-κρατών. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πολιτικές αρχές στην προώμη φάση των σύγχρονων κρατών ευνόησαν ενεργά τη διαδικασία γλωσσικής ενοποίησης υποθετώντας μια συγκεκριμένη εθνική γλώσσα ως την επίσημη γλώσσα του κράτους. Για παράδειγμα το 1539, με το Διάταγμα του Villers-Cotterets, ο Φραγκίσκος ο Ι' καθιέρωσε τα Ιταλικά ως την επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων³². Οι περιφερειακές γλώσσες και διάλεκτοι εξακολούθησαν να μιλούνται στις επαρχίες και στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής, αλλά σταδιακά έχαναν τις θεσμικές τους βάσεις και γίνονταν όλο και περισσότερο υποδεέστερες της εθνικής γλώσσας. Η καθή γνωση της εθνικής γλώσσας γίνονταν όλο και περισσότερο σημαντική ως μέσο συνεννόησης με τους κρατικούς αξιωματόνχους και ως το μέσο πρόσβασης στην αγορά εργασίας³³. Πολλές περιφερειακές διάλεκτοι -ειδικά αυτές που παρέμειναν κυρίως προφορικές και σπάνια χρησιμοποιούνταν στην τυπογραφία-, παρήγαμαν ή εξαφανίστηκαν. Επιπλέον, καθώς τα Ευρωπαϊκά κράτη επέξτετειναν τις υπερόπντες σφαιρές επιρροής τους, οι επίσημες γλώσσες των Ευρωπαϊκών δυνάμεων έγιναν οι κυρίαρχες γλώσσες και σε άλλα μέγη του κόσμου, υποβαθμίζοντας τις γλώσσες των γηγενών πληθυσμών. Όταν η αυτο-αποικιοποίηση άρχισε να κερδίζει έδαφος στον δέκατο ένοτο και εικοστό αιώνα, αυτές οι κυρίαρχες γλώσσες σε πολλές περιπτώσεις παρέμειναν ανεπαφες ως οι επίσημες γλώσσες των νεοειμρωνιζόμενων εθνών-κρατών.

32. Hugh Seton-Watson, *Nations and States: An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (London: Methuen, 1977), σελ. 48.

33. Βλ. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914* (London: Chatto and Windus, 1979), ιδιαίτερα το κεφ. 6, και Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, επιμ. John B. Thompson, μετ. Gino Raymond and Matthew Adamson (Cambridge: Polity Press, 1991), σελ. 46.

Θα μπορούσε εύλογως να υποστηριχθεί ότι η πεινάλωση των εθνικών γλώσσών στην τυπογραφία και η προώθηση ορισμένων από αυτές με το κύρος της γλώσσας του εκδομένου κειμένου, ήταν σημερινές προτιμήσεις για την ανάδωση μορφών εθνικής ταυτότητας και του εθνικισμού στον σύγχρονο κόσμο. Αυτό είναι το επιχείρημα του Benedict Anderson που υποστηρίζει ότι η σύγκληση του καπιταλισμού, η τεχνολογία της τυπογραφίας και η ποικιλία των γλώσσών στα τέλη του δέκατου πέμπτου και στον δέκατο έκτο αιώνα στην Ευρώπη, οδήγησαν στην διάβρωση της ιερής κοινότητας του Χριστιανισμού και στην ανάδωση μιας κληθώς “φαντασιακών κοινοτήτων”, οι οποίες συνεπακόλουθα αποτέλεσαν τις βάσεις για τον σχηματισμό της εθνικής συνείδησης⁽³⁴⁾. Καθώς οι τυπογράφοι και οι εκδότες χρησιμοποιούσαν όλο και περισσότερο τις εθνικές γλώσσες, δημιουργούσαν ομοιόμορφα πεδία επικοινωνίας τα οποία παρομοιάζαν μεγαλύτερη ποικιλία από ό,τι τα Λατινικά και μικρότερη από την πληθώρα των ομιλούμενων διαλέκτων. Διαβάζοντας κείμενα σε εθνικές γλώσσες τα άτομα συνειδητοποιούσαν σταδιακά το γεγονός ότι ανήκαν σε μια δύναμη κοινότητα συν-αναγνωστών με τους οποίους δεν θα επικοινωνούσαν ποτέ απευθείας αλλά συνδέονταν μαζί τους με το μέσο της τυπογραφίας. Είναι αυτή η δύναμη κοινότητα συν-αναγνωστών που, όπως υποστηρίζει ο Anderson, θα γινόταν η φαντασιακή κοινότητα του έθνους.

Αυτό είναι ένα σημαντικό και προκλητικό επιχείρημα που είχε αξιοσημείωτο αντίκτυπο στις πρόσφατες συζητήσεις. Είναι ασφαλώς εύλογο να υποστηριχθεί ότι ο σχηματισμός των εθνικών κοινοτήτων και της χαρακτηριστικής νεωτερικής α-

34. Βλ. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, αναθ. εκδ. (London: Verso, 1991), ιδιαίτερα σελ. 43-6. Φυσικά, ο Anderson δεν ήταν ο πρώτος που αναφερόθηκε στην ενδεχόμενη σύνδεση ανάμεσα στην ανάπτυξη της τυπογραφίας και την εμφάνιση του εθνικισμού. Για προγενέστερες αναφορές βλ. μεταξύ άλλων, Harold A. Innis, *Empire and Communications* (Oxford: Oxford University Press, 1950), σελ. 211 και Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man* (Toronto: University of Toronto Press, 1962), σελ. 216.

οδηγής του ανήκειν σε ένα συγκεκριμένο, εδαφικά προσδιορισμένο, έθνος συνδέονται με την ανάπτυξη των νέων συστημάτων επικοινωνίας που έδωσαν τη δυνατότητα στα άτομα να μιλιζούνται συμβόλως και περποθήσεις εκπεφρασμένα σε μια κοινή γλώσσα-δηλαδή, να μιλιζούνται αυτοί που χολοδικά θα μπορούσε ίσως να αποκληθεί εθνική παραδόση-, ακόμη και αν αυτά τα άτομα πιθανότατα δεν είχαν επικοινωνήσει ποτέ απευθείας. Το επιχείρημα όμως του Anderson παρομοιάζει προβλήματα. Το κύριο πρόβλημα είναι ότι η ίδια η φύση της υποτιθέμενης σύνδεσης μεταξύ της ανάπτυξης της τυπογραφίας και της εμφάνισης του εθνικισμού δεν απασφηνίζεται. Υπάρχει ένα σημαντικό χάσμα ιστορικό αλλά και εννοιολογικό- ανάμεσα στην εμφάνιση ενός πλειοψηφικού αναγνωστικού κοινού τον δέκατο έκτο αιώνα στην Ευρώπη από την μια μεριά, και στην ανάδωση των διαφόρων μορφών εθνικής ταυτότητας και εθνικισμού τον δέκατο έβδομο και εικοστό αιώνα από την άλλη. Αν το αναγνωστικό κοινό της πρώιμης φάσης ήταν το έμβρυο της εθνικής φαντασιακής κοινότητας γιατί χρεώστηκαν σχεδόν τρεις αιώνες για να ωριμάσει αυτό το έμβρυο;

Ο Anderson αναγνωρίζει φυσικά ότι η ανάπτυξη της τυπογραφίας και των άλλων τεχνικών μέσων επικοινωνίας ήταν στην καλύτερη περίπτωση μια αναγκαία συνθήκη για την ανάδωση της εθνικής συνείδησης, όχι όμως και ικανή συνθήκη. Αφιερώσει ένα μεγάλο μέρος της προσοχής του στον αγώνα ενάντια στην αποικιοκρατία που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση των εθνικιστικών κινημάτων του δέκατου έβδομου και εικοστού αιώνα. Αλλά η αναφορά αυτών των μεταγενέστερων εξελίξεων δεν συνδέεται από τον Anderson με έναν σαφή και τελεστικό τρόπο με αυτό που ο ίδιος ονομάζει “τυπογραφικό καπιταλισμό” στην πρώιμη φάση της σύγχρονης Ευρώπης. Περιγράφει μία, στην καλύτερη περίπτωση, χαλαρή και αβέβαιη σύνδεση. Οι αιτιώδεις δεσμοί (αν υπάρχουν) δεν εξετάζονται λεπτομερώς. Για αυτό το λόγο το επιχείρημα του Anderson ως μια εξήγηση της ανόδου του εθνικισμού είναι ενδεδειγμένο όχι όμως ολοκληρωτικά πειστικό. Αφήνει την εντύπωση ότι αν και η ανάπτυξη της τυπογραφίας μπορεί να έχει

διαδραματίζει κάπριο (μέχρι τότε μάλλον ασφαλώς οριζόμε-
νο) γόλο, η βασική εξήγηση για την άνοδο του εθνικισμού έί-
ναι πιο πιθανόν να οφείλεται σε άλλους παράγοντες.

Γενικότερα ενώ το επιχείρημα του Anderson προσελάμβει την
προσοχή μας στις πιθανές κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες
των αλλαγών στην φύση των μέσων επικοινωνίας κατά την πρῶ-
τη φάση της σύγχρονης Ευρώπης, δεν ανυγνύει αυτές τις συ-
νέπειες με έναν πειστικό τρόπο. Εν μέρει αυτό μπορεί να ο-
φείλεται στο γεγονός ότι το κύριο ενδιαφέρον του είναι η προ-
σάθεια κατανόησης του φαινομένου του εθνικισμού παρά η
εξέταση της φύσης και του αντίκτυπου των μέσων επικοινων-
νίας ως τέτοια. Ως εκ τούτου δεν εξετάζει, για παράδειγμα,
τους τρόπους με τους οποίους τα προϊόντα των ΜΜΕ χρησι-
μοποιήθηκαν από τα άτομα, τις μεταβαλλόμενες μορφές δημό-
σιας και αλληλεδδρασης που έγιναν εφικτές από τα νέα μέσα ε-
πικοινωνίας και τους τρόπους με τους οποίους η εξέλιξη των
μέσων επικοινωνίας μετέβλε σταδιακά τη φύση της παρῶδο-
σης και τη σχέση των ατόμων με αυτήν. Αυτό είναι μερικὰ α-
πό τα θέματα που θα εξετάσουμε λεπτομερέστερα στα κεφαί-
λαια που ακολουθούν.

Η εμφάνιση του εμπορίου στις ειδήσεις

Η εξέλιξη της τυπογραφίας μετασχημάτισε τα μοντέλα επι-
κωνωνίας στην πρῶτη φάση της σύγχρονης Ευρώπης και με
έναν άλλο τρόπο: επέτρεψε την εμφάνιση περιθωριακών εκδό-
σεων που παρουσάζαν γεγονότα και μετέφεραν πληροφορίες
πολιτικού και εμπορικού χαρακτήρα. Πριν ὅμως από την έ-
λευση της τυπογραφίας οργανωμένα δίκτυα επικοινωνίας εί-
χαν εγκαθιδρυθεί κατά μήκος της Ευρώπης. Μπορούμε να δια-
κρίνουμε τέσσερα τουλάχιστον διαφορετικά επικοινωνιακά δί-
κτυα προ της τυπογραφίας. Κατ' αρχήν υπήρχε ένα εκτεταμέ-
νο δίκτυο επικοινωνίας θεμελιωμένο και ελεγχόμενο από την
Καθολική Εκκλησία. Το δίκτυο αυτό έδινε την δυνατότητα στον

Πάπα της Ρώμης να διατηρεί επαφή με τον κλήρο και τις πο-
λιτικές ελίτ που βρίσκονταν διασκορπισμένοι μέσα στον χα-
λαρά ενωμένο κόσμο της Χριστιανοσύνης. Το δεύτερο δίκτυο
επικοινωνίας είχε εγκαθιδρυθεί από τις πολιτικές αρχές των
κρατών και των περιφερειών. Αυτό το δίκτυο λειτουργούσε τό-
σο μέσα στην επικράτεια των συγκεκριμένων κρατών, δεικνο-
λύνοντας την διοίκηση και την ειγηνική συμβίωση, όσο και με-
ταξύ των κρατών που διατηρούσαν μεταξύ τους κάποιο είδος
διπλωματικής επικοινωνίας. Το τρίτο είδος επικοινωνιακού δι-
κτύου συνδέεται με την επέκταση της εμπορικής δραστηριό-
τητας. Καθώς το εμπόριο και η βιοτεχνία αναπτύσσονταν ὅλο
και περισσότερο, νέα δίκτυα επικοινωνίας εγκαθιδρύονταν μέ-
σα στους κόλπους της επιχειρηματικής κοινότητας αλλά και
μεταξύ των κύριων εμπορικών κέντρων. Εμπορικοί και τρά-
πεζικοί οίκοι -όπως η οικογένεια Fugger από το Augsburg και
οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι της Φλωρεντίας-, δημιουργήσαν ε-
κτεταμένα συστήματα επικοινωνίας και άρχισαν να παρέχουν
πληροφορίες στους πελάτες τους σε εμπορική βάση. Τέλος οι
πληροφορίες μεταδίδονταν επίσης στις πόλεις και τα χωριά
μέσω των δικτύων των εμπόρων, των γυρολόγων και μετακι-
νυμένων διακεδαστών όπως οι παραμαυθάδες και οι τρα-
γυδιστές. Όταν τα άτομα συγκεντρώνονταν στις αγορές ή στις
ταβέρνες επικοινωνώντας με τους εμπόρους και τους ταξιδιώ-
τες μάθαιναν για γεγονότα που είχαν συμβεί σε απομακρυ-
σμένα μέρη.

Κατά την διάρκεια του δέκατου πέμπτου, δέκατου έκτου και
δέκατου έβδομου αιώνα δύο σημαντικές εξελίξεις επηρέασαν
αυτά τα δίκτυα επικοινωνίας. Αρχικά κάποια κρῆτη ξεκίνη-
σαν την καθιέρωση τακτικών ταχυδρομικών υπηρεσιών, οι ο-
ποίες διατίθονταν ὅλο και περισσότερο και προς γενική χρῆ-
ση. Στη Γαλλία ο Λουδοβίκος ο ΧΙ καθιέρωσε το βασιλικό τα-
χυδρομείο το 1464, ενώ μεμονωμένα άτομα μπορούσαν να το
χρησιμοποιούν με ειδική άδεια και επί πληρωμή⁽³⁾. Στην κε-
ντρική Ευρώπη ο Μάξιμιλιανός ο Ι ανέπτυξε ένα εκτεταμένο
ταχυδρομικό δίκτυο που συνέδεε την καρδιά της αυτοκρατο-